

Márton Miklós

Tudjuk-e, mit beszélünk?

BEVEZETÉS

Az irodalomtudományban már jó ideje triviálisan igaznak számít az a megállapítás, miszerint egy szöveg szerzője nem rendelkezik semmiféle autoritással a szöveg értelme fölött. Bárki más „jobban értheti” azt, ő maga pedig akár tévedésben is lehet saját szövege értelmét illetően. Előadásomban azt a kérdést szeretném körbejárni, hogy igazolható-e ez a tétel a mondatot (kijelentést) alapegységnek tekintő és a jelentést általában az igazságfeltételekben megragadó analitikus nyelvfilozófia eszközeivel. Ennek során igyekszem számba venni az analitikus nyelvfilozófia történetének néhány olyan fontosabb epizódját, amely a nyelvi referencia természetéről és a kompetens nyelvhasználónak e referenciáról való tudásáról igyekszik számot adni. Természetesen nem fogok végleges választ adni a fenti kérdésre; rövid áttekintésem mégis megmutatja majd, hogy a helyzet közel sem annyira egyértelmű, mint ahogy azt számos irodalomelméleti iskola álláspontja sugallja számunkra.

1. EGY CSIPETNYI IRODALOMELMÉLET

Induljunk ki tehát abból a régi irodalomelméleti közhelyből, melyet az amerikai Új Kritika teoretikusai az *intencionalitás téveszméjének* neveztek, vagyis hogy a szerzőnek nincs autoritása a létrejött mű értelme fölött, a szerzői intenció nem rögzíti azt, és éppen ezért az értelem minden új befogadási aktus alkalmával új formában teremődik meg. Ahogy ezt egy mai magyar irodalomelméleti kézikönyv megfogalmazza: „Az irodalmi használat esetében a műnek nincs meghatározott funkciója, hanem a megértési kontextus változásával funkciója új és új formákat ölt, új használati értelme teremődik. A nagy művek kapcsán a befogadók folyamatosan fedeznek fel olyan üzenetet, értelmet, amely keletkezésük pillanatában még nem létezett. Az irodalomban a tárgy, a műalkotásszöveg a stabil; és éppen az általa betöltött szerep, az az értelem, amit olvasóinak évszázadokon át nyújt, alakul át, teremődik meg folyamatosan újra.” (BÓKAY 1997, 18.)

Az elképzelés persze már jóval a XX. század előtt megfogalmazódott, és szinte mind-egyik, az elmúlt két évszázad során jelentős befolyást nyert irodalomelméleti iskola magáénak vallotta ilyen vagy olyan – olykor egymásnak homlokegyenest ellentmondó – megfontolások alapján. Íme néhány példa, természetesen a teljesség igénye nélkül.

– Az általános hermeneutika megteremtője, Schleiermacher már a XIX. század elején – dacára sokat hangoztatott, a szerzői intenció feltárására irányuló „pszichológiai” hermeneutikájának – „a szerzőnél jobban megértés” követelményét állította az értelmező befogadó elé. Indoklásképp a szerző és a befogadó temporális differenciájára

hivatkozott, vagyis arra az egyszerű tényre, hogy a befogadónak olyan ismeretek is rendelkezésére állnak, amelyek a szerző számára nem voltak adottak.

– A strukturalista és formalista megközelítések számára alaptétel a szöveg értelmének – és tágabban: a nyelv egészének – autonóm mivolta, hiszen a minden nyelvi megnyilatkozás mögött meghúzódó stabil, vagy legalábbis stabilnak vélelmezett nyelvi rendszer az, amely e megközelítések szerint az értelem hordozója. Az irodalmi szövegnek így önálló, immanens struktúráján keresztül megragadható értelme lesz, amely független mind a szerzőtől, mind a befogadótól.

– A posztstrukturalizmus szerint az biztosítja a szöveg autonomitását, hogy a szöveg radikálisan el van választva az extralingvisztikus tényezőktől. E megközelítés szerint az irodalmi szöveg alapvetően konnotatív természetű, vagyis az értelem mindig a nyelven belüli viszonyokban keresendő. Így sohasem juthatunk el egy végső, tiszta, nyelven kívüli, rögzített denotárumhoz, hanem mindvégig a jelölők autonóm rendszerén belül kell maradnunk. Ez az elképzelés a befogadó szempontjait érvényesíti: a rögzített értelem hiányában az újraolvasás új értelmet ad a szövegnek.

– A hermeneutika gadameri fordulata – és a nyomában kialakult recepcióesztétika – a „hatástörténeti tudat” koncepcióját vallja magáénak, mely szerint az értelmezés mindig egyben alkalmazás, applikáció is, amelynek során egy adott szöveget a konkrét befogadói szituáció szempontjából használunk föl, mely szituáció a maga teljességében felöleli az értelmező helyzetének összes történeti, társadalmi, szubjektív-lelki stb. adottságát. Az értelmezéskor tehát egyfajta „horizont-összeolvadás” játszódik le, amikor is a szöveg különböző alkalmazásainak – megszületésének és egyes értelmezéseinek – szituációi összeolvadnak. Így minden egyes értelmezés újbóli alkalmazást, újbóli horizont-összeolvadást, és így a szöveg számára új és új értelmet eredményez, aminek csak szélsőséges határesete, hogy a szerző megalkotja a művet, hiszen ez is voltaképpen ugyanolyan alkalmazás.

– Végül essék szó röviden a dekonstrukcióról, melynek egyik központi vonása a nyelvi megjelenés mögött feltételezett lényegi intenció, avagy a „logocentrizmus” kritikája. Derrida szerint ez a fajta értelemteremtő képesség csupán nárcisztikus illúzió. A posztstrukturalisták szerint nem létezik az a megnyilatkozás mögött meghúzódó stabil nyelvi rendszer, amelyet a strukturalizmus feltételezett, és ezért voltaképpen minden megírás maga is csupán egy olvasat, csupán tapogatózás a jelölők folyton változó rendszerében. Ez teremti meg az állandósult többértelműség, a nyitott textualitás állapotát.

EXKURZUS: MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK A KÉRDÉS ANALITIKUS TÁRGYALÁSÁHOZ

Érdekes módon az analitikus nyelvfilozófiában éppen a nyelv legkevésbé sem retorikai, poétikai aspektusa felől, hanem a nyelvi jel denotáló funkciója, a *referencia* problémája kapcsán merültek fel a leghatásosabb érvek az „intencionalitás téveszméjével” szemben. Azonban ahhoz, hogy közös nevezőre hozhassuk az iménti irodalomelméleti megfontolásokat az analitikus referenciaelméletekből levonható tanulságokkal, érdemes számba vennünk az analitikus nyelvfilozófia néhány alapvető tételét.

Elsőként le kell szögeznem, hogy az alább tárgyalandó valamennyi referenciaelméleti megfontolás a mondatjelentés statikus modelljének talaján áll, vagyis egy szöveg vagy bármely más hosszabb nyelvi megnyilatkozás jelentését a benne szereplő mondatok egyszerű összegeként kezeli. Ez azt jelenti, hogy egy – mondjuk irodalmi – szö-

vegen szereplő mondat értelme csak alkotórészeitől és azok összetételének módjától függ, és egyáltalán semmi hatással nincs rá a szöveg más mondatainak értelme. Ez a körülmény talán kissé csökkenti az alább következő gondolatmenetek adekvátságát, hiszen az irodalmi szövegekre hajlamosak vagyunk úgy gondolni, mint amelyekben az egyes mondatok értelme nagyban függ a korábbi mondatok vagy az egész szöveg értelmétől. Ettől függetlenül úgy vélem, mégsem haszontalan, ha a szerzői autoritás problémáját referenciaelméleti alapon közelítjük meg, bár talán valóban izgalmas lenne azt a dinamikus szemantika módszereivel is megvizsgálni.

A későbbiek szempontjából fontos megvilágítanunk az analitikus nyelvfilozófia bizonyos sarokfogalmait. Frege nyomán egy mondat jelentését egy gondolattal azonosítjuk, amely viszont nem más, mint az a kijelentés vagy propozíció, amelyet a mondat kifejez (FREGE 1918/2000). E mondatjelentés pedig a korai Wittgenstein nyomán a mondatban kifejezett kijelentés igazságfeltételeivel adható meg (WITTGENSTEIN 1921/1963). Ebből az a számunkra nagyon lényeges következmény adódik, hogy tehát megérteni egy gondolatot abban áll, hogy azonosítjuk annak igazságfeltételeit.

Végül kíséreljük meg lefordítani a fenti irodalomelméleti álláspontok közös mondanóját az analitikus filozófia nyelvére. Javaslatom a következő: tekintsünk úgy ezekre az álláspontokra, mint amelyek szerint két tényező határozza meg az irodalmi szöveg értelmét. Egyrészt a konvencionális nyelvi eszközöknek azon készlete, amelynek segítségével a szerző létrehozta a szöveget, másrészt a mindenkori használat (értelmezés, befogadás, alkalmazás stb.), annak faktuális körülményeivel együtt. Vagyis a szóban forgó álláspontok képviselői szerint a szöveg értelme után kutakodó kérdés (legalábbis részben) empirikus kérdés, és ezért a kérdés megválaszolásához nem elégséges a szöveg nyelvi-logikai elemzése. A továbbiakban ennek a tételnek az érvényességéről lesz szó.

2. A KLASSZIKUS ANALITIKUS ÁLLÁSPONT

RUSSELL LOGIKAI ÉS ELMEFILOZÓFIAI MOTIVÁCIÓI A BESZÉLŐI AUTORITÁS MELLETT

A kérdés analitikus nyelvfilozófiai vizsgálatát azzal a megállapítással kell kezdenünk, hogy bármennyire egyetértenek is abban a különböző irodalomelméleti iskolák képviselői, hogy a fenti tétel szinte magától értetődően igaz, az analitikus filozófia egyik „alapító atyja”, Bertrand Russell meglehetősen erős érveket fogalmazott meg a tétellel szemben. Ezen érvek részben nyelvfilozófiai, részben pedig elmefilozófiai megfontolásokon nyugszanak. Kezdjük az utóbbiakkal.

Russell gondolatmenetének rekonstrukciója során álláspontom szerint abból az általa feltétel nélkül elfogadott, és valóban igen plauzibilis elmefilozófiai alapelvből kell kiindulnunk, mely szerint tévedhetetlenül, *a priori* tudom, hogy milyen gondolatom van – szemben azzal, hogy ez a gondolat igaz-e. Ebből arra következtethetünk, hogy a kijelentés értelme nem múlhat empirikus tényezőkön, szemben a mondat igazságával, amely persze éppen hogy ilyeneken múlik. A gondolatmenet motivációját talán az a józan megfontolás képezi, hogy ahhoz, hogy egyáltalán mondani tudjunk valamit, bírnunk kell magát a nyelvet, annak szemantikai struktúrájával együtt. Ez a képesség azonban Russell szerint nem (empirikus) tudás, hanem sokkal inkább – Wittgenstein ismert metaforája szerint – minden tudás előzetes állványzata. Ezt az a nyelv alap-

vető természetével összefüggő megfigyelés támasztja alá, hogy bármely kompetens nyelvhasználó mindenfajta faktuális ismeret nélkül képes eldönteni, hogy egy kijelentés értelmes-e vagy sem. Ha ez nem így lenne, akkor egy elemi kijelentés értelmének megállapításához a világ bizonyos részeiről szóló empirikus ismeretekre lenne szükségünk, vagyis az elemi kijelentés értelme – megint csak Wittgenstein megfogalmazása szerint – más elemi kijelentések igazságától függne. Ebben az esetben viszont meghatározatlan maradna a kijelentés értelme, hiszen e további kijelentések igazságának megállapításához először meg kellene állapítanunk az értelmüket, és így igen hamar végtelen regresszusba keverednénk. Az értelem azonban nem lehet meghatározatlan vagy kétséges, hiszen ha az lenne, nem ismerhetnénk *a priori* tévedhetlenül az általunk tett kijelentés értelmét, vagyis saját gondolatainkat. Ez pedig, mint láttuk, Russell szerint képtelenség.

Térjünk most át Russell beszélői autoritással kapcsolatos nyelvfilozófiai megfontolásaira. Ezek a megfontolások Russell kijelentéselméletéből származnak, amelynek értelmében egy ítélet (kijelentés) voltaképpen nem más, mint viszony a beszélő és azon tárgy vagy tárgyak között, amelyekről a kijelentés szól (RUSSELL 1918/1976). Ennek két fontos következménye van: egyrészt az, hogy a kijelentésnek maga a tárgy is részét képezi, amelyről a kijelentés szól; másrészt pedig az, hogy a kijelentésben szereplő tárgyra valamilyen referáló kifejezéssel kell utalnunk, amely így *szükségképpen* sikeresen fog referálni, hiszen ellenkező esetben létre sem jönne a propozíció. Ezt rögzíti az ún. Russell-kritérium: csak az számít valódi referáló terminusnak, amelyre igaz, hogy ha nem referál, akkor a kijelentés nem fejez ki propozíciót. Ha nem létezik a dolog, amelyre referál, akkor az ilyen kifejezést tartalmazó kijelentés egyáltalán nem kijelentés, nem lépés egyetlen nyelvjátékban sem.

Ha egyesítjük a fenti két – elmefilozófiai és kijelentéselméleti – megfontolást, akkor megkapjuk a Gareth Evans nyomán Russell-elvnek nevezett tételt: ha valaki elgondol egy gondolatot, akkor *ipso facto* tudja, hogy a világ mely individuális tárgyára irányul gondolata. Mindez automatikusan adódik a saját gondolat tartalmának *a priori* ismeretéből, valamint e tartalomnak – a propozíciónak – azon tulajdonságából, hogy az alkotóelemként tartalmazza azt a tárgyat, amelyre vonatkozik. Ez a tudás nem kételynek kitett empirikus tudás tehát, hiszen ha tévednék a gondolataimat kifejező kijelentés alkotórészének létezésében, akkor magában a gondolat létezésében is kételkednem kellene. Ez pedig a legerősebb karteziánus meggyőződéseinkbe ütközne, hiszen ekkor azt kéne mondanunk, hogy miközben azt hittük, elgondoltunk egy gondolatot, valójában mégsem tettük azt.

A tudásnak ezt a különös fajtáját, amely tehát a közvetlen referencia tárgyaihoz köt bennünket, Russell *ismeretségnak* nevezi. És ezzel már az összes eszköz a kezünkben van, hogy megértsük, miért állítja Russell: „Minden kijelentésnek, melyet megérthetünk, teljes egészében olyan összetevőkből kell állnia, amelyekkel ismeretségben vagyunk” (RUSSELL 1918/1976). Ha ez igaz, akkor teljességgel lehetetlen, hogy valaki értelmes kijelentést hozzon létre, de tévedjen annak értelmét illetően – bármit mondjanak is az irodalmárok a szerzői autoritásról.

RUSSELL A TERMÉSZETES NYELV REFERÁLÓ KIFEJEZÉSEIRŐL

Az értelmes elemi kijelentés végső alkotóelemeire vonatkozó fenti szigorú kritériumokat teljesíti Russell – és persze a korai Wittgenstein – hírhedt logikai tulajdonnevei. Mindazonáltal jogosan merül föl bennünk a kérdés, hogy vajon nyilvános természete-

tes nyelvünkben találunk-e olyan eszközöket, amelyek teljesítik ezeket a kritériumokat? Vizsgáljuk meg tehát azt a kérdést, hogy Russell hogyan vélekedik a természetes nyelvben szokás szerint megkülönböztetett három referáló kifejezéstípusról. Ezek a) a határozott leírások, b) a (szokásos) tulajdonnevek, c) az indexikus kifejezések (főként mutatószók, névmások). Vajon tekinthetjük-e ezeket a Russell-kritérium értelmében valódi referáló kifejezéseknek?

Ami a leírásokat illeti, Russell szerint ezekben nem lehet jelen maga a leírás által denotált tárgy, hiszen egyrészt nem létező tárgyakról is alkothatunk leírásokat („a jelenlegi francia király”), másrészt két leírás (vagy egy leírás és egy név) nem mindig cserélhető fel a kijelentés értelmének megváltozása nélkül, márpedig ha maga a tárgy lenne jelen a proposícióban, akkor megtehetnénk ezt (lásd a „Walter Scott” és a „Waverley szerzője” híres russelli példáját!) (RUSSELL 1905/2005). A leírások tehát nem valódi referáló kifejezések, hanem kvantifikált kifejezések, s ezzel Russell biztosítja, hogy egy határozott leírást tartalmazó mondat értelmességében akkor is bizonyosak lehessünk, ha nem tudjuk, hogy megfelel-e bármi a leírásnak, hiszen a szóban forgó tárgy voltaképpen nem szerepel a mondat által kifejezett proposícióban.

Természetes nyelvünk szokásos tulajdonnevei hasonló sorsra jutnak. Mivel a fenti két teszten ezek sem mennek át, vagyis léteznek üres nevek, és a koextenzív nevek sem mindig cserélhetők fel egymással a kijelentés értelmének sérelme nélkül – amint azt már Frege kimutatta –, ezért ezek sem valódi referáló kifejezések, hanem, Russell állítása szerint, álcázott leírások.

Az indexikus kifejezések közül Russell szerint a tiszta, deskriptív-jelentés nélküli demonstratívumok (az „ez”, és néha az „én”) az igazi referáló kifejezések. Az „ez” ugyanis, ha egyáltalán értelmesen használjuk, akkor garantáltan referál, hozzá tartozó demonstráció nélkül tudniillik egyszerűen befejezetlen nyelvi jellel, vagyis értelmetlen hangsorral van dolgunk. A demonstráció pedig egyértelműen meghatározza a kifejezés referenciáját.

A továbbiakban annak rendkívül vázlatos bemutatására vállalkozom, hogy az analitikus nyelvfilozófia története során hogyan kérdőjeleződtek meg a russelli elképzelések mindhárom referáló kifejezéstípus tekintetében, és ezáltal hogyan kérdőjeleződött meg maga a beszélői autoritást védő Russell-elv is.

3. A KRITIKÁK

Előljáróban talán úgy összegezhethetnénk a szóban forgó álláspontokat, hogy azok azt igyekeznek kimutatni egy-egy természetes nyelvi referáló kifejezéstípus kapcsán, hogy a russelli kifejezések – tehát az olyan kifejezések, amelyek ha nem referálnak, akkor nem is jön létre értelmes kijelentés – köre tágabb, mint ahogy azt Russell gondolta, vagyis nem csak az „ez” teljesíti a kritériumot. Ebből pedig az a következmény adódik, hogy a russelli kifejezések referenciáinak köre túlnyúlik a Russell szerint közvetlenül megismerhető tárgyakon. Ezen a ponton jutunk el központi témánkig, hiszen valahányszor előáll ez a helyzet, az mindig a Russell-elv, vagyis a szerzői autoritás megsértését jelenti, hiszen úgy válik valami kijelentéseink értelmének részévé, hogy azt a valamit esetleg nem is ismerjük.

Ami a határozott leírásokat illeti, a Russell-elvvel szemben talán Keith Donnellan 1966-os tanulmánya intézte a legkomolyabb kihívást. Donnellan kimutatja: lehet referenciálisán, nem csak attributív módon használni egy határozott leírást, vagyis

egy leírás nemcsak arra a tárgyra vagy személyre referálhat, amely/aki kielégíti azt (DONNELLAN 1966). Sokszor idézett példája szerint, ha a „Smith gyilkosa örült” mondatot egy tárgyalóteremben a Smith meggyilkolásával vádolt illetőre mutatva használom, akkor referenciális használatról van szó, vagyis a mondatban szereplő határozott leírás akkor is a vádlottra fog utalni, ha történetesen nem ő Smith gyilkosa, és később fel is mentik a vád alól. Sőt, a mondatot akár igaznak is tarthatjuk – még akkor is, ha Smith valódi gyilkosa egyáltalán nem örült, ellentétben a tárgyalóteremben megvádolt személlyel, aki valóban az. Mármost ha Donnellan megkülönböztetését teljesen komolyan vesszük, akkor azt kell állítanunk, hogy a két használati mód két különféle proposíciót eredményez. Nyilvánvalóan nem ugyanaz a gondolat ugyanis Smith valódi gyilkosáról azt állítani, hogy örült, mint a Smith meggyilkolásával alaptalanul vádolt X. Y.-ról állítani ugyanezt. Míg az egyik kijelentésben a valódi gyilkos – vagy Russell elemzése szerint még ő sem –, addig a másikban X. Y. van jelen a proposícióban. Azonban az, hogy egy adott nyelvi megnyilatkozás során a határozott leírások melyik használati módjával – az attribútívval vagy a referenciálissal – állunk szemben, nem csupán a beszélő vélekedéseinek és szándékainak, hanem nagyrészt a kontextus körülményein múlik. És mivel a beszélő nincs mindig tisztában ezekkel a körülményekkel, ezért kijelentése igazságfeltételeivel sem lesz feltétlenül tisztában. Így akár tévedésben is lehet az általa megfogalmazott gondolatot illetően.

Ami a tulajdonneveket illeti, talán ez az a terület, ahol a legnagyobb karriert futották be a Russell ellenében fogant elképzelések, elsősorban a Saul Kripke és Hilary Putnam nevéhez fűződő ún. kauzális referenciaelméletek (KRIPKE 1980/2007; PUTNAM 1975). Ezek az elméletek szemben állnak a természetes nyelvi tulajdonnevekről alkotott fregei és russelli ún. deskriptív elmélettel, hiszen állításuk szerint sem egy név, sem annak jelentése nem azonosítható egy határozott leírással. Kripke meggyőző példákkal bizonyítja, hogy a névhez asszociált leírás se nem szükséges, se nem elégséges a név referenciájának kijelöléséhez. Például, ha a „Richard Feynman egy híres fizikus” mondatot használom, akkor ennek igazságfeltételei közt maga Richard Feynman szerepel, függetlenül attól, hogy képes vagyok-e a „Richard Feynman” névhez bármilyen leírást kötni. És fordítva, még ha számtalan leírást kötnék is a névhez, akkor sem lenne biztosítva, hogy az arra fog referálni, akire a leírások illenek, hiszen ad absurdum előfordulhat, hogy egyik sem igaz Feynmanra, a „Richard Feynman” név viszont továbbra is Richard Feynmanra fog utalni.

A kauzális elmélet álláspontja szerint a referenciát tehát nem egy vagy több leírás, hanem egy névadási aktus – avagy Evans megfogalmazásában a név-termelő névhasználati gyakorlata – és a belőle kiinduló oksági lánc határozza meg. E képnek azonban az lesz a következménye, hogy ha névfogyasztóként *de facto* valamilyen oksági lánc révén bekerültünk ebbe a gyakorlatba, akkor akár ismerjük e gyakorlatot, akár tévedünk annak jellemzőit illetően, a nevet tartalmazó kijelentéseinkben a név a gyakorlat által meghatározott értelemben szerepel. Így előfordulhat, hogy mindaz az információ, amelyet a nevet használva a névhez kötünk, valójában nem attól az individuumtól ered, akire a név e gyakorlat által meghatározottan referál, vagy az is lehetséges, hogy az információnak egyáltalán nincs forrása. Mivel ettől függetlenül maga a referált individuum szerepel a kijelentés igazságfeltételeiben, ezért ezekben az esetekben az információk, és így a gondolatok, másra irányulnak, mint hisszük, vagy akár egyáltalán semmire sem irányulnak. Ezekben az esetekben tehát úgy tűnik, tényleg nem tudjuk, mit beszélünk. Ahogy Putnam az ún. természeti fajtanevekre vonatkozóan meg-

állapítja: a gondolatok tartalmát részben a szubjektumon kívül álló olyan kontextuális és szociális összetevők határozzák meg, melyek fölött a beszélőnek nincs autoritása. Az ellenkező álláspontot – így implicite a Russellét is – Putnam mágikus referencia-elméletként bélyegzi meg.

Az indexikus kifejezéseket tartalmazó mondatok esetében egy furcsa problémával kell szembenéznünk. Tekintsük az alábbi két mondatot: 1. „12⁵⁰-kor kell befejeznem az előadást.”; 2. „6 perc múlva kell befejeznem az előadást.”. E két mondat most, vagyis 12⁴⁴-kor kimondva ugyanazt a tényállást fejezi ki, vagyis a két mondatnak ugyanaz az igazságfeltétele. Azonban kérdéses, hogy ugyanaz-e az értelmük, ugyanazt a propozíciót fejezik-e ki. Ennek eldöntésére alkalmazzuk Frege kritériumát: ha lehetséges, hogy egy kompetens nyelvhasználó egy mondattal egyetértsen, míg egy másikkal – ugyanabban az időpontban – nem ért egyet, akkor a két mondat nem jelentheti ugyanazt. Márpedig ez igencsak lehetségesnek tűnik – például abban az esetben, ha tévedésben vagyok a pontos időt illetően. A két példamondatnak tehát nem ugyanaz az értelme, bár igazságfeltételeik azonosak. A 2. mondat egy olyan – John Perry kifejezésével élve – lényegi indexikus elemet tartalmaz („6 perc múlva”), amely miatt e mondat értelme, más szóval jelentése még akkor sem adható vissza egy indexikusoktól mentes mondattal az ismeretérték sérelme nélkül, ha a két mondat igazságfeltétele azonos. Az indexikusok esetében tehát a mondatjelentés (értelem) és az igazságfeltételek elválnak egymástól.

Az indexikus kifejezéseket tartalmazó mondatok nyelvi jelentése tehát nem adható vissza az igazságfeltételeikkel. E probléma megoldására Perry és főként David Kaplan egy olyan elméletet dolgoztak ki, melyben az indexikus mondat jelentése egy *szerep* vagy *karakter* (PERRY 1977, 1979; KAPLAN 1989). Erre aztán már igaz lesz a Frege-kritérium, vagyis ha lehetetlen, hogy egy kompetens beszélő eltérő igazságértéket tulajdonítson két mondatnak, akkor a két mondatnak ugyanaz a karaktere. Az igazságfeltételeik ezzel szemben különbözhetnek, sőt ugyanaz a meghatározott karakterrel rendelkező mondat különböző igazságértékeket vehet föl használata egyes alkalmával – éppen ebben áll az indexikusok sokat emlegetett kontextus-érzékenysége. Viszont ha Frege nyomán a gondolatot (propozíciót) továbbra is olyannak tekintjük, mint ami nem változtatja az igazságértékét, és aminek a tartalma megadható igazságfeltételek segítségével, akkor arra jutunk, hogy egy gondolatot több különböző mondatjelentés is kifejezhet, és ugyanaz a mondatjelentés több gondolat kifejezésére is alkalmas lehet. Így lehetővé válik, hogy egy kompetens nyelvhasználó megértsen egy mondatot anélkül, hogy tudná, milyen igazságfeltételekkel kifejezhető gondolatot fejez az ki. Vagyis abból, hogy értem, mit beszélek, még nem következik, hogy tudom, milyen gondolatot fejeztem ki – és így ismét ellentmondunk Russell alapvető elmefilozófiai elképzelésének.

EXKURZUS: KIJELENTÉS ÉS GONDOLAT

Eddig – ahogy azt már korábban jeleztem – evidensnek vettük, hogy egy nyelvi megnyilatkozás értelme azonos azzal a gondolattal, amelyet a megnyilatkozó a megnyilatkozás által kifejezett. Gareth Evans nyomán azonban fel kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy a beszélői autoritással szembeni imént tárgyalt kritikák jó része esetleg megválaszolható a *valamit mondani* – *valamire gondolni* dichotómia segítségével (EVANS 1982). Hétköznapi gyakorlatunk során ugyanis sokszor teszünk különbséget egy nyelvi megnyilatkozás értelme és a beszélő által kifejezett gondolat között, főleg azokban az ese-

tekben, amikor könnyen meg tudjuk fejteni, mi lehetett a beszélő szándéka, annak ellenére, hogy amit mondott, az valami más volt. És valljuk be: az, hogy valaki mást mond, mint amit gondol – tévedésből, szándékosan, helytelen nyelvi eszközök alkalmazása miatt stb. –, nem különösebben izgalmas felfedezés.

Evans szerint például nehezen elképzelhető, hogy a Kripke-féle kauzális referenciaelmélet az elmefilozófia szintjén is ellentmondjon a Russell-elvnek. Nem valószínű ugyanis, hogy pusztán azért, hogy valaki bevezetődik egy névvel kapcsolatos nyelvhasználói gyakorlatba, képessé válik arra, hogy vélekedéseket alakítson ki egy individuumból, akár annak ellenére, hogy nem is ismeri azt. Hasonló szellemben foglal állást maga Kripke is a fent ismertetett donnellani megkülönböztetés értékelése kapcsán, amikor is azt állítja, hogy még ha sikeresen referáltam is egy hibás leírással, maga a *kijelentés*, amit tettem, hamis, még ha mások meg is értik, hogy mire *gondolok*. A beszélői jelentés tehát elválhat a mondatjelentéstől (KRIPKE 1977).

E megfontolások fényében tehát kérdésessé válik, hogy a természetes nyelv szemantikájával kapcsolatos eredmények ténylegesen döntőek-e a Russell-elv érvényességének tekintetében. Evans nyomán azt válaszolhatjuk, hogy bár a nyelvi megnyilatkozás aktusa, a valaminek a mondása tényleg nem feltétlenül releváns abban a kérdésben, hogy valaki tévedhet-e a saját gondolatát illetően, ugyanakkor egy kijelentés *megértésének* a jelensége már valóban szubsztantív elmefilozófiai megfontolásokhoz vezethet minket. Hiszen gondoljuk meg, az ugyan tényleg triviális jelenség, hogy valaki másra gondol, mint amit mond, az azonban sokkal nehezebben elfogadható, hogy az illető másra gondol, mint amit megért. Márpedig minket most ez a lehetőség izgat, hiszen azt szeretnénk megvizsgálni, előfordulhat-e, hogy a szerző nem egészen érti, vagy csak érteni véli az általa megfogalmazott szövegben rejlő saját gondolatait. És a fenti elméletek, amelyek a természetes nyelv referáló kifejezéseinek szemantikai jellegzetességeit vizsgálják, pozitív választ adnak erre a kérdésre. Hiszen amennyiben a gondolatot azonosítjuk az igazságfeltételekben megadható proposícióval, ez utóbbi pedig a referáló kifejezések – Russell kritériumának megfelelően – mintegy maguk „beleviszik” a proposíció tárgyát is, akkor a gondolat megértése részben mindig a szóban forgó tárgy ismeretén múlik, azaz részben mindig empirikus kérdés is lesz. Empirikus kérdések tekintetében pedig mindig fennáll a tévedés lehetősége.

4. RUSSELLIÁNUS MEGOLDÁSI JAVASLATOK

Természetesen bármennyire erősek legyenek is a kritikusok érvei, nem filozófiáról lenne szó, ha nem lennének az eredeti russelli koncepciónak is újabb védelmezői. Előadásom végén röviden két ilyen, a beszélői autoritás eredeti russelliánus elmefilozófiai tételét védelmező megoldási javaslatot szeretnék bemutatni.

Az első ezek közül az ún. *relativizált proposíciók* elmélete, mely szerint nem maguk a referátumok szerepelnek a kijelentésben, hanem azok mentális reprezentációi (FARKAS 2005). Így olyan proposíciókhoz jutunk, amelyek igazságértéke szubjektumhoz és az időponthoz indexált, vagyis ugyanaz a proposíció bizonyos személyek esetében, bizonyos időpontokban igaz lesz, míg más személyek számára vagy máskor hamis. Pontosan ahhoz hasonlóan történik ez, ahogy egy proposíciót modális kontextusokban értékelni szoktunk, tudniillik hogy ugyanaz a proposíció bizonyos lehetséges világokban igaz, másokban hamis. Mivel a mentális reprezentációkat nem empirikus úton ismerem meg, ezért itt nem jön szóba az empirikus tévedés lehetősége, így ez a meg-

oldás biztosítja a Russell-elv igazságát. Persze komoly árat fizet ezért, hiszen az olyan mondatok, mint a „6 perc múlva kell befejeznem az előadást” minden időpontban, és az olyan mondatok, mint a két vitázó fél részéről elhangzó „Hazudsz!” mindkét személy szájából ugyanazt fogják jelenteni, csak a mondatok referenciája lesz más. Ez viszont szembekerül azzal a Frege óta szinte teljes körűen elfogadott állásponttal, hogy a jelentés meghatározza a referenciát.

A másik russelliánus megoldási javaslat az „információs tartalom” fogalmának bevezetése. Az információs tartalom tisztán természeti jelenség, és általában semmi más nem értenek rajta, csupán azt, hogy egy bizonyos állapotot egy másik állapot idézett elő kauzálisan, és hogy a következményként létrejött állapot nem jött volna létre, ha az őt okozó állapot előzetesen nem lett volna jelen. Így például egy fa évgyűrűi információt hordoznak az eltelt évek számáról.

Evans szerint pontosan azért hasznos elmefilozófiai célokra bevezetni az „információs állapotban levés” imént leírt fogalmát, mivel ez – lévén pusztán természeti jelenség – vélekedés-független (EVANS 1982). Ezt a tételt általában a híres Müller–Lyer paradoxon esetével szokás szemléltetni, amikor is hiába tudom (hiszem) úgy, hogy a két szakasz egyenlő hosszúságú, észlelőrendszerem abban az információs állapotban van, amelynek tartalma szerint az egyik szakasz hosszabb, mint a másik. Az észlelőrendszer információs tartalmát tehát nem befolyásolják a magasabb kognitív rendszereink vélekedési állapotai. Különösen érdekes számunkra Evans javaslata, mely szerint az információs tartalom vélekedés-függetlensége nagyon is alkalmassá teszi arra, hogy éppen a művészetbefogadást jellemezzük vele, hiszen így azt mondhatjuk, hogy például egy fikciós irodalmi mű befogadása alkalmával a befogadó abban az információs állapotban van, hogy p , miközben egyáltalán nem hiszi azt, hogy p . Ezt az teszi lehetővé, hogy egy információs állapot tartalma akkor is kauzális forrásáról „szól”, ha voltaképpen ez a tartalom nem felel meg a forrásnak, nem igaz a forrásról, sőt akár az is előfordulhat – mint a fikciók esetében –, hogy a tartalom egyáltalán nem felel meg semminek, nem igaz semmiről.

Ezért semmi zavarót nem találunk abban, hogy valaki nem tudja, milyen információs állapotban van – szemben azzal, hogy nem tudja, mit gondol. Az információs állapot ugyanis tényleg tisztán kauzális értelemben, vagyis tisztán empirikusan kell fölfognunk. Mivel az információs állapot objektív kauzális kapcsolat eredménye, ezért ha a szubjektum megállapíthatóan egy bizonyos információs állapotban van, akkor bár nem kell a gondolatának is az információ forrására irányulnia, de képesek lehetünk úgy interpretálni a gondolatát, hogy az a szóban forgó információs bázisra *kellett, hogy irányuljon*, még akkor is, ha ő nem gondolt erre. Ekkor bár nem tudta, mit beszél, mégsem vádoljuk a szerzőt azzal, hogy elgondolt egy gondolatot, amelyet ő maga nem értett, vagyis nem mondunk ellent a Russell-elvnek.

Persze ennek a megoldásnak is megvan a maga ára, amint azt az Evans megoldása nyomán kialakult vita megmutatta. Nem világos ugyanis, hogy az információs állapot e tisztán kauzális, „nem-fogalmi” tartalma hogyan tud mégis fogalmi kapcsolatba (ellentmondásba, következtetési és igazolási kapcsolatokba) lépni a személy vélekedéseivel és cselekedeteivel. Ezek a kérdések azonban már egy másik történet kezdetét jelentik.

IRODALOM

- BÓKAY Antal 1997. *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Budapest: Osiris.
- DONNELLAN, Keith 1966. Reference and Definite Descriptions. *The Philosophical Review* 77, 281–304.
- EVANS, Gareth 1982. *The Varieties of Reference*. Oxford: Clarendon Press.
- FARKAS Katalin 2005. Ismertség és leírás. *Világosság* 12, 53–60.
- FREGE, Gottlob 1918/2000. Logikai vizsgálódások. A gondolat. Ford.: Máté András. In *Logikai vizsgálódások*. Budapest: Osiris, 191–218.
- KAPLAN, David 1989. Demonstratives. An Essay on the Semantics, Logic, Metaphysics, and Epistemology of Demonstratives and Other Indexicals. In Almog, J. – Perry, J. – Wettstein, H. (eds.): *Themes from Kaplan*. Oxford: University Press, 481–564.
- KRIPKE, Saul 1977. Speaker's Reference and Semantic Reference. In: French–Uehling–Wettstein (eds.): *Studies in the Philosophy of Language*, Midwest Studies in Philosophy 2, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- KRIPKE, Saul 1980/2007. *Megnevezés és szükségszerűség*. Ford.: Bárány Tibor. Budapest: Akadémiai.
- PERRY, John 1977. Frege on Demonstratives. *Philosophical Review* 86, 474–497.
- PERRY, John 1979. The Problem of Essential Indexicals. *Nous* 13, 3–21.
- PUTNAM, Hilary 1975. The Meaning of „Meaning”. In *Minnesota Studies in the Philosophy of Science VII: Language, Mind and Knowledge*, Ed: Keith Gunderson. Minneapolis: University of Minnesota Press, 131–93.
- RUSSELL, Bertrand 1905/2005. A denotálásról. Ford.: Simonyi András. *Világosság* 12.
- RUSSELL, Bertrand 1918/1976. Tudás ismeretség révén és tudás leírás révén. Ford.: Márkus György. In *Miszticizmus és Logika*. Budapest: Magyar Helikon, 339–376.
- WITTGENSTEIN, Ludwig 1921/1963. *Logikai-filozófiai értekezés*. Ford.: Márkus György. Budapest: Akadémiai.